

I

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Τι είναι χώρος; Υπάρχουν δύο έτοιμες απαντήσεις στην ερώτηση αυτή. Η μία είναι αυθόρμητα ευλογοφανής. Θεωρεί τον χώρο ως αυτοτελή οντότητα, άπειρη ή πεπερασμένη, ως κενό όχημα, έτοιμο και ικανό να πληρούται με πράγματα. Συνειδητά ή μη οι άνθρωποι αποκομίζουν αυτή την ιδέα περί του χώρου από τον κόσμο όπως τον βλέπουν και, εκτός αν είναι ψυχολόγοι, καλλιτέχνες ή αρχιτέκτονες, δεν είναι πιθανό να αντιμετωπίσουν ποτέ την πρόκληση να την αμφισβητήσουν. Ο Πλάτων μίλησε στον *Τίμαιο* για τον χώρο ως «μητέρα και δοχείο όλων των δημιουργημάτων και των ορατών και με οποιοδήποτε τρόπο αισθητών πραγμάτων». Τον θεώρησε ως «την οικουμενική φύση που δέχεται όλα τα σώματα – η οποία πρέπει πάντοτε να αποκαλείται με τον ίδιο τρόπο· διότι, ενώ είναι δέκτης όλων των πραγμάτων, ποτέ δεν απομακρύνεται από τη φύση της και ποτέ με κανένα τρόπο ή σε καμιά στιγμή δεν λαμβάνει μορφή παρόμοια με αυτή των πραγμάτων τα οποία εισέρχονται σε αυτήν· είναι ο φυσικός αποδέκτης όλων των εντυπώσεων και διεγείρεται και διαποτίζεται από αυτές και εμφανίζεται διαφορετική κατά καιρούς εξαιτίας τους». Ο χώρος ήταν για τον Πλάτωνα ένα τίποτα που υπήρχε ως οντότητα στον εξωτερικό κόσμο, όπως τα αντικείμενα που περιείχε. Κατά την απουσία τέτοιων αντικειμένων ο χώρος θα εξακολουθούσε να υπάρχει ως κενός απέραντος υποδοχέας.

ΧΩΡΟΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΥΜΕΝΟΣ ΑΠΟ ΠΡΑΓΜΑΤΑ

Αυθόρμητα, λοιπόν, ο χώρος βιώνεται ως το δεδομένο που προηγείται των αντικειμένων σε αυτόν, ως το περιβάλλον εντός του οποίου το καθετί λαμβάνει τη θέση του. Χωρίς να αποδεχθούμε σε αυτόν τον αυθόρμητο και οικουμενικό τρόπο παρατήρησης του κόσμου, δεν θα μπορούσαμε να ελπίζουμε να κατανοήσουμε τη φύση της αρχιτεκτονικής ως μια διάταξη κτιρίων τοποθετημένη σε έναν δεδομένο, συνεχή χώρο. Κι όμως η σύλληψη αυτή δεν αντικατοπτρίζει τη γνώση της μοντέρνας φυσικής ούτε περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο η αντίληψη του χώρου λαμβάνει χώρα σε ψυχολογικό επίπεδο. Από φυσική άποψη, ο χώρος ορίζεται από την επέκταση υλικών σωμάτων ή πεδίων τα οποία γειτονεύουν, π.χ. ένα τοπίο γης και λίθων που γειτονεύει με όγκους νερού και αέρα. Οι μετρήσιμες αποστάσεις μέσα σε ένα τέτοιο χαλί από διαφορετικά υλικά αποτελούν απόψεις του φυσικού χώρου. Πέρα από αυτό οι αμοιβαίες επιρροές των υλικών πραγμάτων είναι εκείνες που προσδιορίζουν τον χώρο μεταξύ τους: η απόσταση μπορεί να περιγραφεί από την ποσότητα φωτεινής ενέργειας που φθάνει σε ένα αντικείμενο από μια φωτεινή πηγή ή από τη δύναμη της έλξης της βαρύτητας που ασκείται από ένα σώμα προς ένα άλλο ή από τον χρόνο που χρειάζεται για ένα πράγμα να ταξιδέψει μέχρι ένα άλλο. Εκτός από την ενέργεια που τον διαπερνά, όμως, ο χώρος δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι υπάρχει από φυσική άποψη.

Το ίδιο ισχύει από ψυχολογική άποψη για την αφετηρία της αντίληψης του χώρου. Αν και ο χώρος, από τη στιγμή που θα καθιερωθεί, βιώνεται ως ένα πάντοτε παρόν και αυτάρκες δεδομένο, η εμπειρία του δημιουργείται μόνο μέσα από τον αλληλοσυσχετισμό αντικειμένων. Αυτό αποτελεί και τη δεύτερη απάντηση στο ερώτημα «τι είναι χώρος;». Η αντίληψη του χώρου συμβαίνει μόνο κατά την παρουσία αντιληπτών πραγμάτων.

Η διαφορά μεταξύ των δύο συλλήψεων του χώρου έχει θεμελιώδεις συνέπειες. Η ιδέα του χώρου ως υποδοχέα που θα υπήρχε, ακόμη και εάν ήταν τελείως άδειος, αντικατοπτρίζεται στη Νευτώνια υπόθεση μιας απόλυτης βάσης αναφοράς, ως προς την οποία όλες οι αποστάσεις, οι ταχύτητες ή τα μεγέθη έχουν εξίσου απόλυ-

τες σχέσεις. Γεωμετρικά αυτό αντιστοιχεί σε ένα σύστημα Καρτεσιανών συντεταγμένων, ως προς το οποίο μπορούν να συσχετισθούν όλες οι θέσεις, τα μεγέθη ή οι κινήσεις σε έναν τριδιάστατο χώρο. Εάν για παράδειγμα δεν δοθεί τίποτε άλλο παρά ένα μόνο σφαιρικού σχήματος αντικείμενο, η χωρική του θέση σε σχέση με το σύστημα μπορεί να προσδιοριστεί δια τριών συντεταγμένων που υποδεικνύουν τις αποστάσεις από το πλαίσιο αναφοράς.

Αυτό το είδος κατασκευής δεν έχει νόημα, εάν αρνηθούμε την ύπαρξη απόλυτου χώρου και θεωρήσουμε αντιθέτως τον χώρο ως δημιουργήμα των υπαρκτών αντικειμένων. Από αυτή την άποψη δεν υφίσταται τρισδιάστατο πλαίσιο για τη μοναχική σφαίρα που αιωρείται στο κενό. Δεν υπάρχει πάνω ή κάτω ούτε αριστερά ή δεξιά ούτε μέγεθος ή ταχύτητα ούτε προσδιορίσιμη απόσταση κανενός είδους. Αντιθέτως υφίσταται ένα και μοναδικό κέντρο περιβαλλόμενο απόλυτα συμμετρικά από κενό, εφόσον καμία κατεύθυνση δεν ξεχωρίζει από καμία άλλη και συνεπώς η έννοια της κατεύθυνσης ούτε καν ανακύπτει. Ο χώρος είναι στην περίπτωση αυτή μια κεντρικά συμμετρική σφαίρα άπειρης έκτασης. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η κατάσταση, την οποία περιγράφω εδώ, δεν είναι απλώς φυσική, αλλά υφίσταται και στη σφαίρα της εμπειρίας, προϋποθέτοντας μια συνείδηση χώρου η οποία με κάποιο τρόπο ενυπάρχει σε αυτό το μεμονωμένο, σφαιροειδές αντικείμενο.

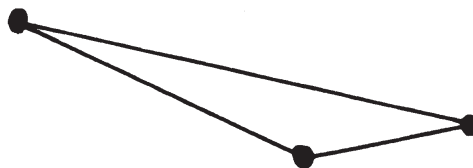
Μπορούμε να πάμε ένα βήμα παραπέρα και να ξεχωρίσουμε τη συνείδηση από τον στόχο της προσοχής της υποθέτοντας την ύπαρξη δύο αντικειμένων στον κενό χώρο, έναν παρατηρητή και κάτι το οποίο αυτός παρατηρεί. Ας υποθέσουμε ότι κάποιοι αστροναύτες προσεγγίζουν τη γη και για την ώρα έχουν σβήσει τη μνήμη όλων των άλλων ουρανίων σωμάτων από τον νου τους. Μια γραμμική σύνδεση δημιουργείται αυθόρμητα μεταξύ παρατηρητή και γης και αυτή η σύνδεση συνιστά τον άξονα ενός μονοδιάστατου κόσμου. Κατά μήκος αυτού του άξονα υπάρχουν αποστάσεις, κατευθύνσεις και ταχύτητες και το κενό περιβάλλον διατάσσεται συμμετρικά γύρω από τον άξονα σε μορφή κυλίνδρου απείρου μεγέθους.

Μια χονδρικά συγκρίσιμη εμπειρία μπορεί να λάβει χώρα στο γήινο περιβάλλον μας. Για παράδειγμα, καθώς προσεγγίζει κανείς ένα κτίριο που δεσπόζει σε μια σχετικά άδεια πεδιάδα, η αντιληπτι-

κή σχέση υφίσταται στην ουσία μόνο ανάμεσα στον θεατή και στον στόχο, ιδιαίτερα όταν το κτίριο αποτελεί και τον προορισμό του ανθρώπου αυτού. Η οριζόντια επιφάνεια της πεδιάδας, αν και γίνεται αντιληπτή, δεν τροποποιεί τη σχέση μεταξύ θεατή και πύργου και ως εκ τούτου δεν συμμετέχει ενεργά στη χωρική σύλληψη της κατάστασης. Ούτε αυτό συμβαίνει μόνο όταν το περιβάλλον δεν έχει κατοίκους. Ένας ξένος, που προσπαθεί να φθάσει στο μοναδικό ψηλό κτίριο που υψώνεται πάνω από την πόλη, μπορεί να περπατά προς την κατεύθυνση του οπτικού του στόχου, επιλέγοντας τον ένα δρόμο μετά τον άλλο, όπως του φαίνεται να τον οδηγούν προς τη σωστή κατεύθυνση, χωρίς καμία πρόσθετη συνειδητή αντίληψη της διάταξης των δρόμων που διασχίζει από ό,τι θα είχε, αν έπαιρνε ένα μονοπάτι μέσα στη ζούγκλα. Παρά το γεγονός ότι μια σύνθετη δομή είναι φυσικώς παρούσα, η εμπειρία κυριαρχείται από τον πρωταρχικό στόχο και την εμμονή στην προσπάθεια να τον φθάσει.

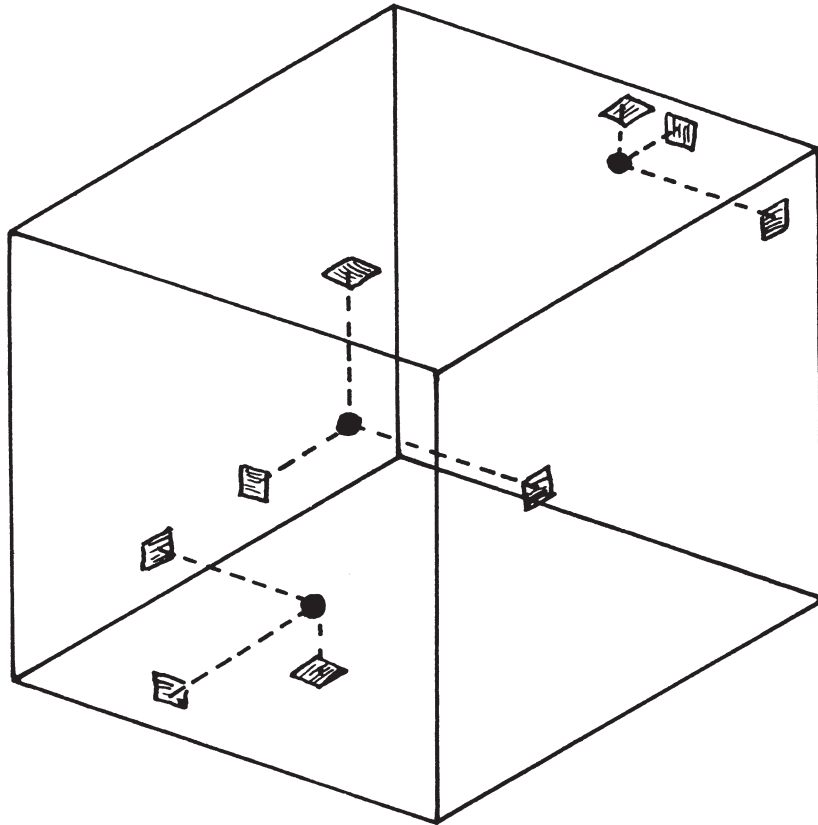
Σημειωτέον ότι η σύνδεση που καθιερώνεται από τον παρατηρητή μεταξύ αυτού του ίδιου και του στόχου του βιώνεται ως ευθεία γραμμή. Από θέμα αρχής, εκείνη η σύνδεση θα μπορούσε να λάβει οποιοδήποτε σχήμα ανάμεσα σε έναν άπειρο αριθμό καμπύλων, συστροφών και θηλειών του πιο παράλογου τύπου. Η οικονομία της επιλογής της βραχύτερης σύνδεσης αποτελεί μια στοιχειώδη εφαρμογή της αρχής της απλότητας της ψυχολογίας gestalt: οποιαδήποτε διάταξη δημιουργείται, υιοθετείται ή επιλέγεται από το νευρικό σύστημα θα είναι τόσο απλή όσο επιτρέπουν οι δεδομένες συνθήκες.

Τα αποτελέσματα αυτής της αρχής μπορούν να εκτιμηθούν καλύτερα, όταν τώρα κάνουμε ένα ακόμη βήμα και θεωρήσουμε μια διαμόρφωση τριών, αντί για δύο, σημείων στον χώρο (Εικ. 2). Ας υποθεθεί ότι ένα διαστημόπλοιο πλοηγείται σε σχέση με έναν πλανήτη και τον ήλιο. Σύμφωνα με την αρχή της απλότητας η κατάσταση αυτή θα δημιουργήσει στον νου των αστροναυτών μια

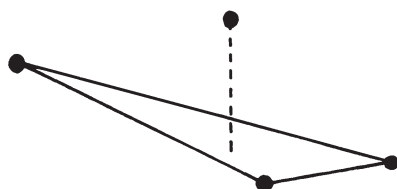
Εικόνα 2

τριγωνική δομή. Ένα επίπεδο τρίγωνο είναι η απλούστερη δομή συμβατή με τρία σημεία. Καθώς οι αστροναύτες συγκεντρώνουν την προσοχή τους στον πλανήτη και στον ήλιο, ο κόσμος τους δεν είναι πλέον μονοδιάστατος, αλλά δισδιάστατος. Λειτουργικά δεν υφίσταται τρίτη διάσταση. Για παράδειγμα το ερώτημα πώς το τριγωνικό επίπεδο τοποθετείται στον χώρο, εάν είναι προσανατολισμένο οριζοντίως ή κατακορύφως ή υπό πλάγια κλίση, δεν έχει νόημα. Παρατηρήστε εδώ ότι, εάν ο χώρος δεν δημιουργούσαν από τα τρία συσχετιζόμενα αντικείμενα, αλλά σε σχέση με ένα εξωτερικό πλαίσιο αναφοράς Καρτεσιανών συντεταγμένων, θα προέκυπτε ένας διαφορετικός συνδυασμός χωρικών σχέσεων, ο οποίος θα μπορούσε να εξαλείψει εξ ολοκλήρου την τριγωνική σύνδεση μεταξύ των αντικειμένων (Εικ. 3).

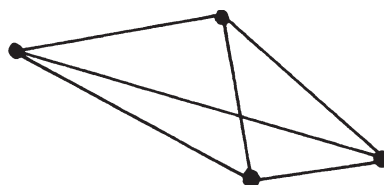

Εικόνα 3

Εφόσον ασχολούμαστε με την ψυχολογική εμπειρία του χώρου, πολλά εξαρτώνται από το πώς ένας παρατηρητής συλλαμβάνει και κατά συνέπεια δομεί την κατάσταση. Εάν για παράδειγμα εμφανισθούν πρόσθετα αντικείμενα μέσα στο φάσμα των τριών προηγούμενων, ο ρόλος και η λειτουργία που θα τους παραχωρηθεί θα επηρεάσει το σύμπλεγμα που προκύπτει. Η σχετική ισχύς των ανταγωνιζόμενων μερών θα αποκτήσει σημασία. Ένας μικρός αστεροειδής πιθανώς δεν θα διαταράξει το συνεπίπεδο της τριγωνικής κατάστασης, αλλά θα γίνει αντιληπτός σαν να είναι τοποθετημένος υπό κάποια γωνία προς τη βάση (Εικ. 4). Εάν όμως το νέο τέταρτο αντικείμενο είναι ισχυρό, είναι πιθανό να δημιουργήσει μια πληρέστερη συνειδητοποίηση της τώρα πλέον τρισδιάστατης κατάστασης: το τριγωνικό επίπεδο μπορεί να αντικατασταθεί από ένα τετραγωνικό πολύεδρο (Εικ. 5).

Εικόνα 4

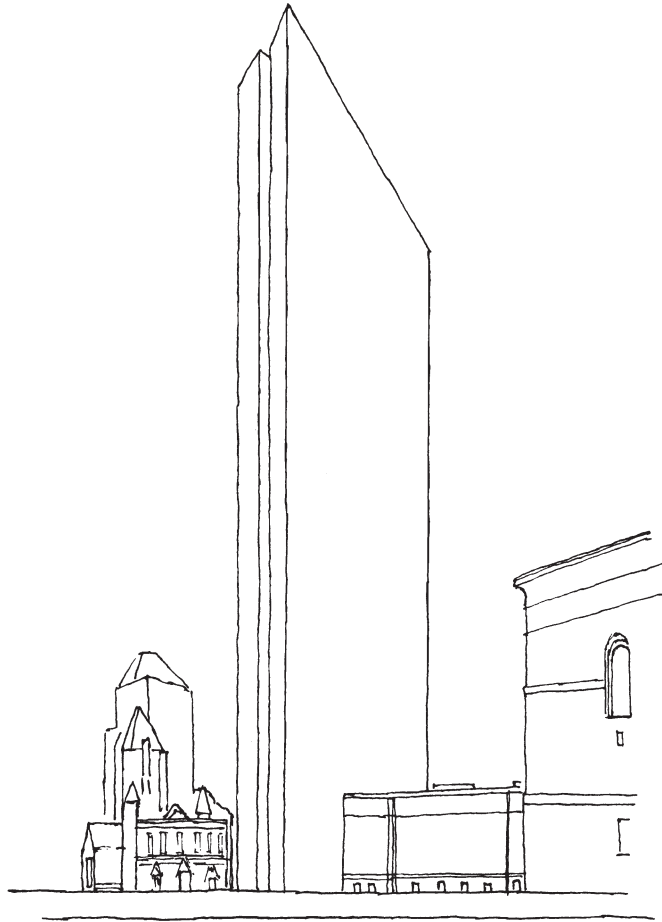
Εικόνα 5

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ

Με τη μέθοδο της υψηλής αφαίρεσης προσεγγίσαμε μία θεμελιώδη αρχή πρακτικής σημασίας για τον αρχιτέκτονα. Αντίθετα με τα όσα υποδεικνύει η αυθόρμητη αντίληψη, ο χώρος δεν είναι κατά κανένα τρόπο δεδομένος από μόνος του. Δημιουργείται από ένα συγκεκριμένο σύμπλεγμα φυσικών και τεχνητών αντικειμένων, στο οποίο συνεισφέρει ο αρχιτέκτονας. Στον νου του δημιουργού, του χρήστη ή του θεατή κάθε αρχιτεκτονικό σύμπλεγμα εγκαθιστά το δικό του χωρικό πλαίσιο. Το πλαίσιο αυτό προέρχεται από τον απλούστερο δομικό σκελετό που είναι συμβατός με τη δεδομένη φυσική και ψυχολογική κατάσταση. Υπό στοιχειώδεις συνθήκες η δομή που εγκαθιδρύεται από το αρχιτεκτονικό σχεδιάγραμμα συ-

νολικά μπορεί να αποτελεί τον αδιαμφισβήτητο ρυθμιστή. Για παράδειγμα σε ένα γραμμικό χωριό περιβαλλόμενο από καλλιεργημένους αγρούς, ο κύριος δρόμος μπορεί να χρησιμεύσει ως μονοδιάστατη ραχοκοκκαλιά, προς την οποία συμορφώνονται όλες οι ιδιαίτερες τοποθεσίες και χωρικοί προσανατολισμοί. Συνήθως η κατάσταση είναι πιο σύνθετη. Ορισμένες συνιστώσες του συνόλου εγκαθιστούν το δικό τους χωρικό σύστημα. Μια εκκλησία προσανατολισμένη κατά μήκος ενός άξονα ανατολής-δύσης ενδέχεται να βρίσκεται σε αντίθεση προς τον συνολικό προσανατολισμό του περιγύρου της και η σχέση μεταξύ των δύο μπορεί να είναι σύνθετη ή ακόμη και δύσκολο να ρυθμιστεί, περίπτωση στην οποία η χωρική τάξη διαλύεται. Πάρτε το εξής πρόσφατο και ιδιαίτερα δραματικό παράδειγμα. Η τετράπλευρη συμμετρία της Πλατείας Copley της Βοστώνης, στην οποία βρίσκονται αντικριστά η Εκκλησία Trinity του H. H. Richardson και η δημόσια βιβλιοθήκη των McKim, Mead και White, διατρύπεται οπτικά από μια διαγώνια σφήνα που βρίσκεται εκεί κοντά, τον τεράστιο ρομβοειδή ουρανοξύστη John Hancock Tower (Εικ. 6 και 7). Σε τέτοιες περιπτώσεις η προσθήκη είναι δυνατόν απλώς να απορροφηθεί και να υποταχθεί στο υφιστάμενο περιβάλλον – κάτι αδύνατο στη συγκεκριμένη περίπτωση εξαιτίας του όγκου και του ύψους του παρείσακτου εισβολέα. Ή η νέα και η παλιά δομή είναι δυνατόν να αναδιοργανωθούν σε μια νέα διαμόρφωση ενοποιημένου σχήματος. Πιθανότατα η σύγκρουση των δύο ασύμβατων διατάξεων θα έχει ως συνέπεια την αμοιβαία άρνηση – την αταξία που σπέρνει την οπτική καταστροφή.

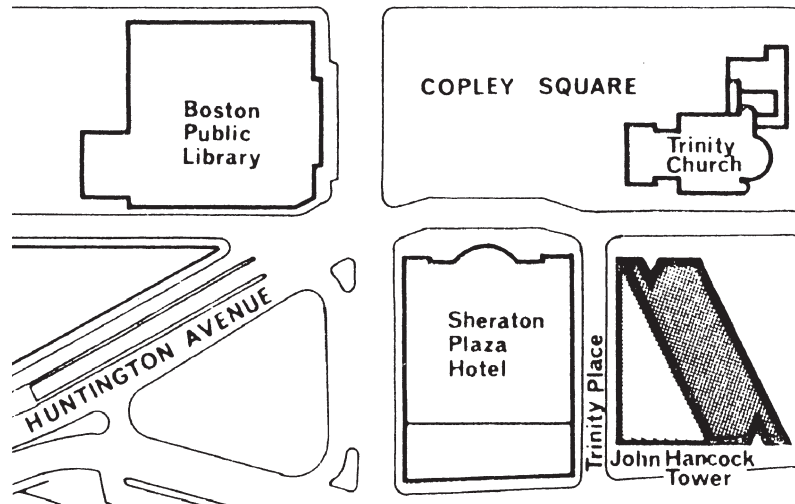
Σχεδόν κάθε αρχιτεκτονικό περιβάλλον αποτελεί ένα πολυσύνθετο σύμπλεγμα τέτοιων χωρικών συστημάτων, μερικά από τα οποία είναι εξαρτημένα, άλλα είναι συντονισμένα, ορισμένα γειτνιάζουν με άλλα, μερικά διασχίζουν ή περιβάλλουν άλλα. Σ' ένα ευρύτερο επίπεδο το περιβάλλον μπορεί να είναι ο ιστός μιας ολόκληρης πόλης, που αποτελείται από διακεκριμένες συνοικίες, η καθεμία από τις οποίες αποτελείται από μέρη που μπορούν να απομονωθούν, υποδιαιρούμενα με τη σειρά τους σε μεμονωμένους δρόμους, πλατείες, κτίρια. Το κάθε κτίριο είναι ένα σύμπλεγμα καθεαυτό και η υποδιαίρεση οδηγεί όλο και χα-

Εικόνα 6

μηλότερα μέχρι και στο επίπεδο της επίπλωσης ενός μεμονωμένου δωματίου, στο οποίο τραπέζια, ράφια ή κρεβάτια εισάγουν το καθένα ένα ιδιαίτερο χωρικό σύστημα.

Η κλασική περιγραφή διαφόρων ειδών αστικού περιβάλλοντος του Kevin Lynch καθιστά ξεκάθαρο ότι στα ποικίλα επίπεδά τους τα χωρικά αυτά συστήματα είναι δυνατόν είτε να διαθέτουν κάποιο υψηλό βαθμό τάξης είτε να είναι χαοτικά. Είναι βεβαίως λογικό ότι τα περιβάλλοντα που είναι σχεδιασμένα ως σύνολα είναι πιθανό να παρουσιάζουν μια πιο συνεπή τάξη από ό,τι οι τμηματικές προσθήκες δια των οποίων αναπτύσσονται οι περισσότερες κοινότητες, πα-

Εικόνα 7

ρότι οι τελευταίες δεν παράγουν απαραίτητως αταξία. Οι αναλύσεις του Lynch δείχνουν ότι όσο μεγαλύτερο βαθμό τάξης παρουσιάζει η αντικειμενικά δεδομένη χωρική δομή, τόσο μεγαλύτερη συμφωνία υπάρχει στις εικόνες του περιβάλλοντος χώρου που μορφοποιούν οι άνθρωποι. Όσο πιο ασαφής είναι η δομή, τόσο περισσότερο η προκύπτουσα εικόνα εξαρτάται από το πού τυχαίνει να προσηλώσει την προσοχή του ο παρατηρητής, πόσο καλά γνωρίζει τους διάφορους επιμέρους τομείς και ούτω καθεξής.

Περισσότερα θα ειπωθούν γι' αυτό το θέμα σε μια συζήτηση περί τάξης και αταξίας στο Κεφάλαιο VI. Ας μου επιτραπεί να προσθέσω εδώ ότι η συνθετότητα του χώρου που δημιουργείται από την αρχιτεκτονική συνιστά εν μέρει αυτό που αποκαλούν οι ψυχολόγοι αναπτυξιακό ζήτημα. Ο τρισδιάστατος χώρος γίνεται άμεσα αντιληπτός από τον νου μόνο στην πιο αδρή του μορφή· η λεπτότερη αλληλεπίδραση των διαστάσεων γίνεται αντιληπτή βαθμιαία. Συνεπώς οι πρώιμες χωρικές συλλήψεις είναι απλές. Αυτό δεν είναι πάντοτε προφανές στις πραγματικές κατασκευές, εφόσον στην πράξη ο αναπτυξιακός παράγοντας μπορεί να επικαλύπτεται από τεχνικές, ιστορικές ή προσωπικές επιρροές. Αλλά είναι χρήσιμο να συνειδητοποιήσει κανείς ότι μία από τις συνιστώ-

σες στην εργασία είναι η τάση του νου να προχωρεί από τα απλούστερα χωρικά δημιουργήματα προς όλο και πιο σύνθετα. Βρίσκουμε την τάση αυτή να εκδηλώνεται σε σχετικά αμιγή κατάσταση στο παιδικό παιχνίδι με κύβους, στα πρώιμα πειράματα φοιτητών αρχιτεκτονικής και στις πρωτόγονες καλύβες. Ψυχολογικά μια πρώτη φάση είναι δυνατό να συνίσταται στην τοποθέτηση ενός μοναδικού αντικειμένου σε ουδέτερο χώρο. Σε κάπως πιο προχωρημένο στάδιο οι σχέσεις μεταξύ αντικειμένων, καθώς και εκείνων μεταξύ των συστατικών στοιχείων ενός αντικειμένου, μπορεί να είναι ουσιαστικά δισδιάστατες, να αποτελούν δηλαδή συλλήψεις ως προς ένα και μόνο επίπεδο, είτε αυτό είναι οριζόντιο είτε κατακόρυφο. Σε αυτό το επίπεδο οι σχέσεις ενδέχεται να περιορίζονται αρχικά σε ορθογώνιες, προχωρώντας σε πιο περίπλοκη πλαγιότητα αργότερα μόνο. Παρόμοια ένα αληθινά τρισδιάστατο σχήμα περιορίζεται σε πρώτη φάση σε ορθογώνιες σχέσεις, για παράδειγμα σε σχήμα κύβου ή σε διάταξη κύβων.

Κατ' αυτόν τον τρόπο μπορεί κανείς να προσπαθήσει να εγκαθιδρύσει μια κλίμακα αυξανόμενης περιπλοκότητας, με την οποία η χωρική φαντασία προχωρεί από τις απλούστερες δομές προς τις πιο σύνθετες. Βεβαίως, υπό την αμιγώς φυσική έννοια, ακόμη και η απλούστερη αρχιτεκτονική πράξη προϋποθέτει το τρισδιάστατον, μια και ακόμα και ένα τούβλο είναι ένα τρισδιάστατο αντικείμενο. Αλλά για την κατανόηση της αρχιτεκτονικής μορφής είναι ουσιώδες να συνειδητοποιήσει κανείς ότι ο απλός χειρισμός αντικειμένων στον φυσικό κόσμο δεν παρέχει από μόνος του μια ενεργητική σύλληψη των διαστάσεων και των εγγενών δυνατοτήτων του χώρου. Αυτό ισχύει για κάθε ανθρώπινη ενασχόληση που έχει να κάνει με τον χώρο, είτε είναι εφαρμοσμένη μηχανική είτε μαθηματικά, φυσική, ιατρική, παίγνια ή καλές τέχνες. Η χωρική φαντασία πρέπει να αποκτηθεί βήμα προς βήμα. Σε ορισμένους ανθρώπους ή πολιτισμικές περιόδους ποτέ δεν εκτείνεται πέρα από σχετικά στοιχειώδεις σχέσεις, είτε διότι η ανάπτυξη σταματά σε πρώιμο επίπεδο είτε διότι μεγαλύτερη πολυπλοκότητα δεν θα χρησίμευε σε τίποτε. Σε λίγες χαρακτηριστικές περιπτώσεις η χωρική φαντασία φθάνει στην ιλιγγιώδη περιπλοκότητα που επιδεικνύεται από έναν Borromini ή έναν Le Corbusier.